

Спільна власність за звичаєвим правом України.

I. Стародавні часи.

A. Джерела українського звичаєвого права.

1. Доба Руської Правди.

Право власності — це право індивідуальне й виключне, що не припускає права власності на ту саму річ для іншої особи — *duorum vel plurium in solidum dominium esse non potest*.

Навпаки, річ може знаходитися у власності скількох осіб по інтелектуальних частинах, себ-то вона належить як власність скільком особам, але при тому кожному з них ідеальна її частина — *pars indivisa*.

Інакше кажучи, в кожній найменшій фізичній частині речі спілник має право власності на величину своєї пайки. Ідеальна пайка утворюється тут через те, що всім власникам належить право на кожен атом спільної речі, нехай-би який малий він був.

У якому-ж вигляді визнає стародавнє наше звичаєве право спільну власність? Треба мати на увазі, що історичний розвиток інституту спільної власності є та підвалина, з якої розвинулись норми сьогочасного українського звичаєвого права, і тільки з цього погляду на історію ми вважаємо за доцільне досліджувати джерела стародавнього звичаєвого права взагалі й українського звичаєвого права зокрема: історія, як допоміжна дисципліна, дасть нам змогу з'ясувати чинне українське звичаєве право що-до питання, яке ми розглядаємо.

А тому повинні ми досліджувати насамперед джерела стародавнього українського звичаєвого права, себ-то «Руську правду» та інші джерела. Незалежно від цього цікаво користатись по аналогії і з джерел північно-східного давньо-руського права, як права спорідненого народу.

У нас, як узагалі і в інших народів, первісно спільна власність повстає звичайно через спадкоємство.

Коли ми звернемося до найдавнішої пам'ятки нашого звичаєвого права — Руської Правди, що мала чинність на території України, то побачимо, що вона містить у собі постанови про спільну власність у спадковому майні. А саме з артикулу «Аще кто оумирая раздѣлитъ домъ дѣтемъ своимъ, на томъ-же

стояти; пакы ли безъ ряду оумреть, то всеѣмъ дѣтемъ, а на самого часть дати по душѣ»¹⁾ треба зробити висновок, що спадкування по закону дітей чоловічого полу уявляє Руська Правда так: сини наслідують усе вкупі, себ-то застаються в спільному співволодінні майном або ділять його, але — як? Вираз «всеѣмъ дѣтемъ» дає нам підставу думати, що — «нарівно». Руська Правда припускає порядок рівного поділу майна між спадкоємцями, роблячи виняток тільки для меншого сина: йому завсіди без поділу заставляється батьківське дворище: «а дворъ безъ дѣлутенъ всякои меншому сыновой»²⁾. Що спадкоємство по закону це найчастіша форма спільної власности, доводить той артикул Руської Правди, який надає матері право, — коли батько її дітей вмираючи не зробив особливого розпорядження, — володіти неподільно з дітьми майном її чоловіка, а їхнього батька, або, допустивши розділ, здобути законну частину на прожиття: «а она начнетъ всяко сидѣти восхоцеть зъ дѣтми, то створити всякоу волю ея, а дѣтемъ не дати воли; но что ей даль мужъ, съ тѣмъ-же ей и сидѣти съ дѣтми, или свою часть вземше сидитъ же»³⁾. Руська Правда не зобов'язує спадкоємців ділитися поміж собою спадщиною, але, передбачаючи, що ділячись вони можуть не погодитися, постановляє: «Аще братья растяжуются пред княземъ о задннцн, то который дѣтскыи идетъ ихъ дѣлити, томуу взяти гривна кунъ»⁴⁾. Окрім спадкоємства по закону, заповіт (ряд) міг за Руською Правдою встановити відносини спільности по спадщині між спадкоємцями. На цю думку наводить текст вищеписаного (105) артикулу її: «аще кто оумираа раздѣлитъ домъ дѣтемъ своимъ, на томъ же стояти», й при рядові (спадкоємстві за заповітом) сини і далі спільно володіють майном або діляться.

Потвердити цей висновок може до певної міри така постанова Руської Правди: «а матерня часть дѣтемъ не надобѣ, но кому мати вѣсхоцеть, тому дасть, дасть ли всеѣмъ, и всеѣмъ (вси) раздѣлять»⁵⁾, себ-то частину, що її здобула вдова по «ряду» мужа (чоловіка), можна відказати одному або всім його дітям; в останньому випадкові може утворитися спільність і поділ поміж співспадкоємцями. А як заповіту (язька) немає, зазначена частина не була за предмет спільної власности спадкоємців; вона првпадала тому з них, у кого мати жила «в дворі», у кого померла й хто її годував: «безъ язька ли оумреть, то одоу кого-ли боудеть на дворѣ была и мертва и кто ю кормилъ, тому взяти»⁶⁾.

¹⁾ Владимирскій-Будановъ, Христоматія по исторіи русскаго права. Вып. I, ст. 105. Русск. Правда, Карамзин. список. У перекладі значить: «Коли хто вмираючи поділить дітей своїх домом, на тому й бути, а коли помре без заповіту, то всім дітям, а на самого частину дати по душі (себ-то в церкву, за душі спокій)».

²⁾ Р е й нъ. «Опытъ исторіи госуд. и гражданск. законовъ», стор. 68 й 218.

³⁾ Арт. 113 Рус. Правди.

⁴⁾ Арт. 117—у перекладі: коли брати позиватимуться з князем за поділ спадщини, то той судовий урядовець, котрий піде їх ділити, дістає 1 гривну кун.

⁵⁾ Арт. 114. ⁶⁾ Там-же.

Отже, передбачаючи відносно спільної власності поміж співспадкоємцями та допускаючи вільний поділ спадкового майна, Руська Правда не встановлює одначе засад, які могли-б регулювати правні стосунки поміж співучасниками спільної власності, що повстає через спадкоємство; инакше кажучи, на підставі змісту наведених постанов Руської Правди не можна зробити висновку, у чому полягала суть інституту спільної власності за розглядуваної тут доби.

2. Литовський Статут.

Зміст та суть українського стародавнього звичаєвого права в розглядуваній справі можна з'ясувати даними литовсько-руського права. В юридичній літературі не раз траплялися вказівки на те, що литовсько-руське право зв'язано з давньо-руським і що до історії руського права треба влючити литовське та як-найшпильніш його вивчати, цим бо способом з'ясувати можна взагалі темну історію юридичного побуту наших предків¹⁾. Як слушно кажуть дослідники історії руського права²⁾, стародавнє руське право далі розвивалося в західно-руському праві: звичаї та давнє звичаєве право — це його джерела. Отже, що вага стародавнього звичаєвого права в житті Західньої Русі та України така велика, дуже не пошкодить дослідити постанови Литовського Статуту в справі спільної власності. При Українській Академії Наук існує катедра історії західно-руського й українського права. Завдання цієї катедри — дослідити в дальшому історію цього права в різних галузях права. Ось через що цілком до речі буде, досліджуючи інститут спільної власності в українському звичаєвому праві, вивчати не тільки ту вищенаведену пам'ятку звичаєвого права, що з неї як з джерела впливає українське право, — ба й Литовський Статут.

Під назвою Литовський Статут треба розуміти три правні пам'ятки XVI в., а саме: 1) Литовський Статут 1529 року, тоб-то так званий Давній Статут, 2) Статут Великого князівства Литовського 1566 р., тоб-то так званий Волинський Статут і 3) Статут Великого князівства Литовського 1588 року. Всі три статуту безпосередньо зв'язані один з одним: перший статут — джерело для другого, а другий для третього.

¹⁾ Проф. Леоптович одзначив зв'язок литовсько-руського права з стародавнім руським, правом (див. «Русская Правда и Литовский Статут» «Кієвскій Університ. Извѣстія» 1865 р. кн. 24). Так само і проф. Владмирський-Буданов установив зв'язок руського права з литовсько-руським («Сборникъ государственныхъ знаній. т. IV»; порів. Обзоръ исторіи русскаго права, ст. 4—5, 208). Див. К. Максимейко («Русская Правда и литовско-русское право». — Сборникъ статей по исторіи права, посвященный Владимірскому-Буданову, стор. 382—395). — Тепер при Українській Академії Наук окрема Комісія для дослідів над питаннями з історії західно-руського (литовсько-руського) та українського права, під керівництвом академіка Н. П. Василенка саме працює над їх дослідженням. У передмові до виш. І праць цієї Комісії Н. П. Василенко дав ґрунтовний нарис напрямків у юридичній літературі в справі про зв'язок західно-(литовсько) руського й українського права з давньо-руським (звичайним) правом (див. стор. III—IX).

²⁾ Там-таки академік Н. П. Василенко, стор. VI.

Хоча останній Статут, на думку багатьох дослідників ¹⁾, на Правобережній Україні не мав був сили, але, щоб усебічно висвітлити суть питання про спільну власність за стародавньої доби, ми вважаємо за потрібне розглянути і Литовський Статут 1588 року. І то от через що. Постанови перших двох статутів можна цілковито з'ясувати, тільки зіставляючи їх зміст з останнім, тоб-то третім Статутом, який до того містить у собі повніше вчення за розглядуване питання.

Литовський Статут не визначає спільну власність якоюсь формулою. У цій пам'ятці спільна власність зветься так: «именне суполное», «делное», «сумѣстное-нероздѣльное» «сяброве» ²⁾, «сполна речъ» або «Zobopolny», «Spolny», «Spoleczeney» ³⁾, а співучасники прозиваються: «вчастники» ⁴⁾ або «себри» ⁵⁾.

Суть спільної власности за Литовським Статутом (у перших двох редакціях) полягає у цьому: співучасник не має права порядкувати у спільному майні без згоди інших; він не має права ні заставляти, ні відчужувати без такої згоди. Він має право відчужувати ту тільки частину, котра належить йому у спільній власності ⁶⁾. «Нероздѣлившы имѣнья (сполного) съ братнею своею части своею продавати не можетъ», каже Статут ⁷⁾ у другій редакції. І тільки «часть свою» — «часть на нею прислухаючу» співучасник має право відчужити ⁸⁾. «А тотъ, который би противъ тое уставы нашею неопатрне пенязи дал на имене братьи безъ ихъ всехъ суполного дозволенья, на томъ же старшемъ брате, або на его потомкахъ, маєть ихъ оная правомъ доходити» ⁹⁾.

Щоб порядкування в спільному маєткові одного співучасника вважалось за дійсне, була потрібна «порада» усіх інших ¹⁰⁾.

Суть спільної власности за Литовським Статутом 1588 року (3-ої редакції) полягає в тому, що кожному з співучасників належить частка в спільному

¹⁾ Див. акад. Н. П. Василенко, Як скасовано Литовського Статута («Записки Соц.-Економ. Відділу Укр. Акад. Наук», т. II—III, стор. 236).

²⁾ Литовський Статут 1-а ред. розд. 5, арт. 4, 7; розд. 6, арт. 32, розд. 8, арт. 24; 2-а ред., розд. 6, арт. 9, 11, розд. 4, арт. 44. (Іздание Москов. Общества истории и древностей российскихъ) розд. 7, арт. 17.

³⁾ 3-я редакція. Розд. 9, арт. 19; розд. 4, арт. 70; розд. 6, арт. 11. (Див. «Временникъ Московск. Об-ва истории и древностей Российскихъ», кн. 19, изд. 1895 г.).

⁴⁾ 1-а редакція, розд. 6, арт. 32; 2-а редакція, розд. 4, арт. 44.

⁵⁾ 3-я редакція, розд. 4, арт. 66.

⁶⁾ «Ижъ старшій братъ або первородный, который инымъ именіемъ суполнымъ братскимъ и своимъ ся вникаючи именей братьи своею ему не отдаленое, под которого колвекъ мерою або хитростью або вымысломъ какимъ колвекъ кромъ части на него прислухающее, задолжити, продати, заставити, отдалити, втратити не можетъ» (1-а редак., розд. 5, арт. 7, порівн. арт. 4; 2-а редак., арт. 6; порівн. арт. 9).

⁷⁾ Ibid. арт. 11.

⁸⁾ 1-а редакція, розд. 5, арт. 7.

⁹⁾ 1-а редакція, розд. 5, арт. 7, 2-а ред. розд. 6, арт. 11.

¹⁰⁾ Ibidem.

майні; частину, котра припадає на його пай, він має право винозити незалежно од того, чи згоджуються інші співвласники ¹⁾). В одному з артикулів статут передбачає випадок спільної власності на ліс. Співучасник має право користуватися лісом, рубати його, але-ж тільки в межах спільного майна, що припадає на його пайку: «одно яко часть на его того лесу приходити будеть...» ²⁾ мало того: власник може заставити та навіть продати належну йому частину в спільному майні: «...А ведь-же на свою часть будет-ли хотел брать старший якую суму пенезей взяти, або и на вечность продати тожды то ему вольно учинити...» ³⁾).

Інакше кажучи, кожен із співучасників має право перед розділом відступити своє право на належну з спільного майна частку, на користь іншій, хоч-би й сторонній, особі, яка репрезентує собою особу співучасника, що передав свою частину ⁴⁾

Далі розпоряджаються спільним майном усі співучасники, один без згоди решти не має права заставити, продати й взагалі вивласнити спільне майно. З відома й за згодою всіх співвласників можна, щоб один із співучасників заставив був спільний маєток, коли обтяжений він боргами ⁵⁾). Якщо борги були незначні, то їх виплачували з чиншів та інших прибутків, котрі були в спільному маєтку ⁶⁾). Однаково, всі втрати, що їх заподіяли робочі маєтку, який перебуває в спільній власності братів, чи то взагалі декількох володільців, поновнюються з спільного маєтку ⁷⁾).

Найчастіше повстає спільна власність за Литовським Статутом через спадкування. Одначе, деякі постанови статуту приневолюють зробити висновок, що спільна власність могла бути встановлена й іншими засобами. Так, в арт. 70, розд. IV статуту мова за те, що співучасник має право примусити через суд своїх співучасників розпочати спільний позов, а далі застережено, що коли один співучасник не з'явиться на суд, то інший має право починати позов сам: «якщо якийсь із співучасників... не стане на суд і своєї частини вкупі

¹⁾ Там-таки, розд. VI, арт. 11—12.

²⁾ Розд. IX, арт. 19; «...ведь-же такъ ижъ бы другого або другихъ участниковъ своихъ проробкомъ своимъ отъ ихъ кгрунтовъ не заходилъ, а ку тому большъ не займовалъ одно яко часть на его того лесу приходити будеть, а другимъ учасникомъ своимъ-же бы такъ много того лесу заставовалъ яко имъ на части ихъ приходити, и такъ-же равно доброго кгрунту який она займетъ...» (пор. арт. 26), себ-то щоб співучасник не зацінав частини, належної іншому й не займав-би більш од того, скільки на його частину припадає.

³⁾ Себ-то, якщо старший брат бажає позичити гроші під свою частину (заставити) або продати її, то це йому дозволяється (розд. VI, арт. 11).

⁴⁾ Розд. VI, арт. XII; порів. *ibidem*, арт. 13.

⁵⁾ Розд. VI, арт. 11.

⁶⁾ *ibidem*, арт. 2, арт. 8; розд. VII, арт. 18. Порівні. «Литовскій Статут въ московскомъ переводѣ-редакціи», ст. 6, гл. 11—13, ст. 7, гл. 18, ст. 9, глава 19 (стр. 238—240, 281—«Лѣтопись занятій Археографической Комиссіи за 1915 годъ», выпускъ 28, изд. 1916 г.).

⁷⁾ Розд. IV, арт. 66. Порівні. «Литовскій Статутъ въ московскомъ переводѣ-редакціи («Лѣтопись занятій Археографич. Комиссіи за 1915 г.», вып. 28, изд. 1916 г.), ст. 4, глава 66.

доходити не побажає, тоді той співучасник, що викликав до суду, може сам один доходити належної йому частини із спільного майна, незалежно від інших співучасників».

Поданий принцип краще можна довести тією постановою Литовського Статуту, котра передбачає випадок розділу дісу, що перебуває у власності декількох осіб. У цій постанові є цілком ясний коректив стосунків спільної власності, що повстає різними способами, а не тільки через спадкоємство. Нарешті, закінчується спільна власність за Литовським Статутом звичайно розділом. Отак виглядає спільна власність за Литовським Статутом.

Вживаний як часткова організація, інститут спільної власності й у цій пам'ятці права характеризується тим, що через свій зміст він не має одного з елементів, властивого йому за тієї доби, коли діяло було давньо-руське звичаєве право: коли співучасник вивлащує ідеальну частку, право переважної купівлі іншим власникам не належить; принаймні, за таке право Литовський Статут не говорить.

3. «Сводъ правъ, по коимъ судится Малороссійскій народъ».

Як і за Литовським Статутом, за всезбіркою прав суть спільної власності полягає у цьому: співучасник не має права порядкувати у спільному майні, коли не згоджуються на це інші, і тільки частину свою він має право відчужити; співучасник, коли вивлащує ідеальну частку, право переважної купівлі іншим власникам не належить. Вона має характер часткової організації. Спільна власність за всезбіркою повстає звичайно через спадкування, а закінчує її розділ¹⁾.

4. Кодекс місцевих законів для західних губернь.

Проект кодексу місцевих законів для західних губернь, на думку Сперанського, повинен був стати за кодифікацію того місцевого права, що чинне було на заході держави, в країнах, приєднаних до неї після розборів Польщі (Виленщина, Гродненщина, Мінщина, Поділля, Волинь, Київщина і обл. Білостоцька)²⁾. Коли-ж цьому кодексові і не пощастило стати кодексом чинного

¹⁾ Див. Кистяковскій, Права, по которымъ судится малороссійскій народъ, с. 356—363, глава XIII, артикул 9, пункты 7—9; Артик. 10, пункты 1—4; Артикул 11, пункты 1—3.

Про вагу всезбірки прав для українського звичаєвого права див. М. Товстоліс, Про знахідку по звичаєвому укр. праву.

²⁾ § 3 проєкта. Ми керуємося текстом проєкта кодексу місцевих законів для західних губернь, вид. 1837 р. (в оригіналі). Ми мали спробою використати примірник проєкта кодексу, ще непозначений у юридичній літературі, що переховується в бібліотеці Соц.-Економічного Відділу Укр. Академії Наук.

Цей проєкт подавали були в своїй праці проф. М. Я. Пергамент і А. Е. Нольде, Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній. Проєктъ, изд. 1910 г. Це видання—приватного характеру.

Порівн. А. Е. Нольде, Очерки по исторіи кодифікації мѣстныхъ гражданскихъ законовъ, вып. I, изд. 1906 г. (Він знає тільки про один примірник).

права, то все-таки своє значіння він для сьогочасної науки зберегає і зокрема для дослідів над західньо-руським та українським правом. Річ безперечна, він являє собою підсумок розвитку литовсько-польського права до початку XIX в. А як вивчати литовсько-польське право — це річ необхідна; коли хочемо з'ясувати якийсь юридичний інститут українського права, то ясно, що кодекса місцевих законів, надрукованого р. 1837, треба вважати за дорогоцінний матеріал для дослідів над інститутом спільної власності за українським правом.

От чому ми вважаємо за слушне спинитися на тих постановах кодексу, котрі торкаються нашого питання, порівняно їх освітливши ¹⁾.

Кодекс законів визначає право спільної власності як право власності, що належить двом або багатьом особам на те саме майно (§ 439).

В цьому визначенні містяться дві прикмети, що характеризують собою право спільної власності, як таке, а саме: 1) наявність декількох суб'єктів і 2) єдиність об'єкта. Поруч із тим кодекс законів що-до спільної власності відрізняє майно — неподільне й таке, що поділові підлягає, хоча й суть цього інституту в обидвох випадках тотожня. Так що-до майн неподільних, то суть спільної власності виглядає так: порядкувати спільним майном повинно за спільною згодою, як рівно-ж і керувати спільним майном. Інакше кажучи, принципово кожний акт фактичного порядкування чи то керування спільним неподільним майном можна вважати за законний тільки тоді, коли в ньому беруть участь усі співвласники, чи одні, але за згодою інших усіх. Проте прибутки з такого майна належать усім співвласникам відповідно до того, які завбільшки їх частини; вони повинні згідно з величиною такої частки й виконувати обов'язки (обтяжування) за майно ²⁾. Зокрема співучасник у спільному, належному компанії майні, що не підлягає розподілові, має право відчужити свою частку іншій особі, але не інакше як за згодою усіх інших; якщо вони не схотять згодитися на відчуження цієї частки, то повинні сплатити сами співучасникові вартість отієї частки за оцінкою ³⁾.

Звідси ясно, що тимчасом як право кожного власника на спільне майно надто обмежене, право його на ідеальну частку принаймні в майні товариства обмежено тільки правом переважної купівлі з боку інших співвласників. З другого боку наведені твердження дають підставу до висновку, що в майнах неподільних кожному із співвласників у спільній власності належить частка. Що-ж до майн, котрі розподілові не підлягають, то, щоб порядкувати та керувати спільним майном, потрібна згода всіх співвласників ⁴⁾; прибутки з спільного майна належать кожному з них відповідно до розміру часток. Проте спів-

¹⁾ Як і тоді, коли ми переводимо досліди над питаннями про знахідку та заставу за українським звичаєвим правом.

²⁾ § 439—442. ³⁾ § 443.

⁴⁾ § 444—447; пор. § 971 — що-до права застави.

власник має право передати иншій особі ту частку, котра йому належить у спільному майні¹⁾. Все згадане показує, що за кодексом законів спільна власність має характер часткового володіння. Кожен власник — це представник частки цілого спільного майна; тільки коли він відчужує таку частку в майні, котре поділові не підлягає, власникам належить право переважної купівлі.

Б. Джерела північно-східнього давньо-руського звичаєвого права.

1. Доба Псковської й Новгородської Судних Грамот.

Докладніші відомості за питання про спільну власність містить у собі пам'ятка давньо-руського звичаєвого права — Псковська Судна Грамота. Артикул 92 каже: «А кто на комъ учнетъ искать сябреного серебра или иного чего, опрочъ купетскаго дѣла и гостебного, да и доску положитъ на то, ино то судитъ на того волю, на комъ ищуть: хочеть самъ поцелуетъ, или своему истцу од креста положитъ или съ нимъ на поле лѣзеть»²⁾. Що-ж треба розуміти під словами «сябренное серебро»? Проф. Енгельман тлумачить їх так: «пайка із спільного прибутку, що припадає на кожного з сябрів (товаришів) зокрема»³⁾.

Наведений артикул передбачає стосунки спільности, що виникли тим чи иншим способом між власниками однієї земельної ділянки.

Стосунки співвласників поміж собою за описуваної доби стануть для нас ясніші, коли ми звернемося до инших постанов Псковської Грамоти. Із артикулу: «А которой вятшій братъ съ меншим братом жиючи вь одномъ хлебе съ вятшимъ братом, а скажутъ долгу отцово, а на отца записки не будетъ, ино васьчему брату правда дать, да заплатитъ опчимъ животомъ, да остаткомъ дѣлиться»⁴⁾ — виходить, що відповідальність спадкоємців за борги спадкодавця поширюється на всеньку спадкову масу, що припала спадкоємцям; борги сплачують — із спільного майна співволодільців, а не з пайки старшого брата (коли тільки поробив їх батько).

Правда, зазначений артикул регулює відносини спільної власности, що повстає через спадкоємство, себ-то способом уживанням і за попередніх часів. Одначе з його змісту виявляється, що розуміння спільної власности в добу

¹⁾ § 447—448.

²⁾ У перекладі значить: «коли хто з сябрів (себ-то співволодільців) почне правити з кого пайку з спільного прибутку, що припадає зокрема на нього»... Див. стор. 165 Христом., Вып. I. Владимирскій-Будановъ.

³⁾ Див. „Гражданскіе Законы Псковской Судной Грамоты“, вид. 1855 р.

⁴⁾ Себ-то — як старший брат укуні в меншим володіє спільною власністю, і хто-небудь закладе позов за борг їхнього батька, але запису на батька не буде, тоді старший брат повинен запрягти (що борг зробив батько, а не він), і борг виплачують із спільного майна, а рештою вони діляться.

Псковської Грамоти визначається терміном «одном хлебе», а ще виразніше «опчій животъ». У чому-ж полягає суть «опчего живота» Псковської Грамоти?

На це питання Псковська Грамота не дає прямої відповіді. А саме, арт. 95 трактує: «А которой менший братъ, или братанъ, а искористуются серебромъ оу брата своего, или оу брата, и оучнетъ заширатися, ино ему правда дать какъ за нимъ не будетъ, а животою дѣлится»¹⁾. Не важко постерегти, що наведена постанова передбачає випадок спільної власності межі братами, висловлюючи розуміння спільної власності терміном «живучи в одномъ хлѣбе», і потім показує на «раздѣлъ», як на спосіб закінчити спільність між ними.

Отже таким чином Псковська Грамота визнає за звичайний спосіб, щоб установити спільну власність, спадкування, а щоб закінчити її—поділ. Невхідні сини завіди вкупі з матір'ю спадкують (коли вона зостається). Разом із тим, спадкуючи низхідні з матір'ю, приймають і спадкодавцеві зобов'язання: вони не можуть відмовитися од спадщини з усіма її зобов'язаннями, а повинні відповідати по зобов'язаннях спадкодавця, хоч-би самі й не брали участі в них²⁾. Але й сини не всі наслідують, а тільки ті з них, котрі пішли на своє хазяйство за батькового чи материного живота. «Аже сынъ отца, или матеръ не скормить до смерти, а поидеть из дому, части ему не взяти»³⁾.

Звідси можна зробити висновок, що й спадкоємство за Псковською Грамотою припускає рівну участь у правах для всіх братів. Без сумніву, в добу Псковської Грамоти заповіт теж був одним із способів встановляти спільну власність.

З артикулу: «А оу кого умреть жена безъ рукописанія, а у ней останется вотчина, то муж владеет тою вотчиною»⁴⁾—треба зробити висновок, що дружина могла через духівницю в нівець обернути таке чоловікове право користування, передавши його сторонній особі. До такого висновку приводить тлумачення іншої постанови Псковської Грамоти: «Хто за живота або перед смертю сам своєю рукою дасть родичеві рухоме майно (животину) або вотчину через грамоту на неї, то тому тим і володіти, хоч-би не було духівниці (рукописання)⁵⁾».

Нарешті, один артикул Псковської Грамоти дає привід гадати, що за розглядуваної доби спільна власність може повстати шляхом сингулярного на-

¹⁾ У перекладі: Коли менший брат або небіж, спільно володіючи з старшим братом або дядьком, тасмно присвоїть що-небудь із спільної власності й почне відмовлятися, то треба привести його до присяги, що він цього не зробив, а майно ділиться між ними.

²⁾ Арт. 85. Див. стор. 163 «Христоматія» Владимирського-Буданова, виш. I.

³⁾ Себ-то син за батькового чи материного живота відокремлений не одержує частини, що припадає йому в спадщину, арт. 53; пор. і переклад Устрялова «Исследование Псков. Суд. Грамоты».

⁴⁾ Арт. 88; див. стор. 164 Христ. Влад.-Буданова.

⁵⁾ Арт. 100; див. стор. 168 Христом. Владим.-Буданова.

ступства — набування купівлею: «А кто с кимъ ротяжутся о земли, или о борти, да положать грамоты старые и купленую свою грамоту и его грамоты зайдуть многихъ бо сябровъ земли и борти, и сябры вси стануть на суду в одномъ мѣстѣ отвечаючи кто як за свою землю, или за борть, да и грамоты предъ господою покладуть да и межников возмутъ и тои отвѣдуть оу старикова по своей купной»¹⁾.

В цьому артикулі ми знаходимо вказівку, які тоді були стосунки, співвладельців один до одного (сябрів): кожен з них відповідає за свою землю (частину).

Цитовані постанови Псковської Грамоти приневодять нас визнати, що спільна власність за цією пам'яткою звичаєвого права позначена характером пайкового володіння: права власників мають свою основу в давніх та купчих грамотах, але вони володіють пайками: кожен із спільників відповідає «за свою частину» й кожен із них має право допоминатися частини, належної йому з спільного прибутку. Одне слово, в добу Псковської Грамоти народні розуміння що-до інституту спільної власності стають виразніші, порівнюючи з попередніми часами Руської Правди²⁾.

2. Юридичні акти півн.-захід. Росії.

Недостатність постанов Новгородської, а почасти Псковської Судних Грамот для розглядуваного питання можна надолужити юридичною практикою — актами, котрі відтоді збереглися й являють собою пам'ятки вироблених життям стосунків.

Не опертий на законі стародавній правний побут народу засновано виключно на звичаях, що ніколи не мали систематичного вигляду й збереглися для нас уривцем, у приватному вживанні. Нам важливо знати, які правні погляди виробилися в суспільній свідомості народу про інститут спільної власності. Коли висловлює їх хоча й окремих випадок, то й цього вже досить, щоб бути певним у їхньому існуванні.

Із змісту юридичних актів треба зробити висновок, що інститут спільної власності жив у народній свідомості й був одним з видів маєткових відносин. У Псковській Грамоті розуміння спільної власності визначається терміном

¹⁾ Арт. 106. Коли при повах за землю чи борті буде подано старі грамоти (на спірну землю з боку відповідача й купча — купівляна грамота з боку позовника й коли ця остання торкатиметься багатьох співвладельців відповідача, котрі всі з'являться на суд укупі, відповідаючи кожен за свою землю чи за борть, і подадуть до суду свої (старі) грамоти і потім візьмуть межувальників і землі свої одміряють за вказами старожилів у тих границях, що позначені в їхній спільній грамоті (див. стор. 170 Христом. Владим.-Буданова, Вип. I).

²⁾ Див. Влад.-Будановъ, Обзоръ исторіи рус. права, стор. 413; Рождественскій, Историч. изложеніе русскаго законод. о наслѣдствѣ, стор. 38; Рейцъ, Опытъ исторіи російскихъ госуд. и гражд. законовъ, перекл. Морожкіна. Пор. Сергѣевичъ, Лекціи по исторіи русск. законод., стор. 657, вид. 1890 р.

«вопчий животъ», або «въ одномъ хлѣбе», а спільники звуться «сябрами». Так само і в юридичних актах для опису відносин спільної власності вживають виразів: «Въ вобчую пустошь», «вобче съ другими»¹⁾, «а... болото у нас вобчее»²⁾, або «обчий животъ»³⁾; а співучасники спільної власності звуться «товарищами» чи «сябрами»⁴⁾.

Коли ми дійдемо змісту першої з Новгородських купчих грамот, то виявимо, в якому вигляді існувала і вживалася спільна власність у дальшу за Псковською Судною Грамотою добу. Наведемо її в оригіналі: «Се купи Окмыфо, и Еван, и Марко, и Федоро, у Жирятиничей, у Гошкуня, и у Якова, и у Бориса, и у Вышата, Разуеострово, у Пикничѣ земли, и даша на немъ рублей гривну на 70 лѣтъ, а отъ того лѣта коли князь мертвъ Ивановиче; а боля Жирятиничами не надобѣ у Пикничѣ земли, у видаются Гошкой, и Якова, и Борисѣ, сами съ своимъ племенемъ; а у томъ острова Окмыфу 2 части, а Евану Марку и Федору 3 части»⁵⁾.

Останні слова купчої вказують на те, що в ній мова мовиться про відносини спільної власності. На основі точного розуміння наведеної грамоти можна зробити висновок, що кожному з власників належить окрема пайка; в наведеному випадкові купівлі-продажу всі чотири особи купують майно спільно, причому кожен з покупців має в набутій маєтності мислиму, уявлявану частину - пайку, але не реальну, а саме: одному належить дві пайки острова, а решті трьом по одній. Потверджує такий висновок друга купча, що стосується до року 1567-го. Її зміст такий: «Сеязъ Тимофѣй да язъ Дмитрій, Михайловы дѣти Ржевского, продали есми вотчину свою, деревню Новое, в Волоцкомъ уѣздѣ, съ Сестринскомъ стану, и племянницѣ своихъ долю, треть тое деревни Новой, Елизарьевыхъ дочерей братнихъ»...⁶⁾. Вираз «племянницѣ своихъ долю» наводить на думку, що племенниці й дядьки володіють майном на праві спільної власності: кожному з них належить $\frac{1}{3}$ села «Новое». Інакше кажучи, в наведеному випадкові кожному з спільників належить ідеальна пайка в спільному майні.

¹⁾ Ак. Юридич. № 162 (Вводна Грамота); № 260, гр. I: «а озера и рѣкъ за Волоколь, а то имъ вобчее»; № 409, гр. I і II (духівниці): «а то дѣтямъ моимъ вобче» або «треть вопчихи».

²⁾ Ак. Юридич. № 264 (Роздільна) й Акты, до юридич. быта относящіяся, т. I, № 105, гр. I (Ділова)... «и то у насъ деревня вопчая».

³⁾ Ак. Юрид. № 267 (Роздільна)... «а что у насъ есть въ Стеколикѣ обчего живота» й № 424 (духівниця) «и долги изъ вобчего живота намъ платити»; Акты, до юридич. быта относящіяся т. I, № 84, гр. II (Духівниця) ... «что въ опчемъ дворѣ съ братьями».

⁴⁾ Ак. Юридич. № 71, гр. V, № 95; пор. № 135. В рядному записові про розділ спадкової отчини сказано: «ино на томъ на виноватомъ взятъ 300 руб. по сей записи его товарищемъ».

⁵⁾ Акты Юридич. № 71, гр. I.

⁶⁾ Ак. юридич., № 84.

Для більшої виразності змалюємо відносини спільників у схемі:

Не можна не відзначити з цієї схеми, що племенниці заступають місце померлого батька Єлизара й здобувають право на третину з майна, що було в спільному володінні з дядьками. Ясніше уявлення про інститут спільної власності дає ось ця грамота: «се купи... у Филькы, да у Родкы, да у Опангны Григорьевичев, Малон рѣкы отъ устья и до верховья два жеребья...; а в той Малой Юры и рѣкы Наустовичам треть...»¹⁾. Зазначений акт містить у собі випадок спільної власності, причому кожному з власників належить певна пайка (частка) (уявлювана).

Що розуміння «доля» (пайка) слід приймати в зазначеному розумінні, це виявляється з ототожнення пайки із словом «жеребей» (жереб)²⁾. В одному з заставних листів здибаємо ось такий вираз: «се язъ Иванъ занялъ..., а заложилъ пашню, свой жеребей»³⁾. Безперечно, в цьому загальному листі мова мовиться про заставу одного з спільників приналежної йому пайки (частини) в маєтності, що перебуває у спільному з іншими особами володінні. За наочний приклад того, як ототожнювано розуміння «доля» (частка) з розумінням «жеребей» (жереб), може бути така купча грамота: «се язъ купилъ у Матола, у Шадры, да у Ивана, у Коровы дѣтей у Соболева их отчину деревню Воротило, да и тотъ жеребей (себ-то частку), что у них пахала мати их Марья»⁴⁾. У яких стосунках перебуває кожний із власників до своєї частки й до власності, що становить предмет права інших спільників?

Безперечно, в описувану добу інститут спільної власності уявляється в такому вигляді: майно належить декільком особам на праві власності так, що кожний із спільників, не роздробляючи його в натурі на матеріальні частини, має в ньому свою розумову, ідеальну частку⁵⁾.

¹⁾ Ак. Юрид. № 71, гр. XXI.

²⁾ Ак. Юрид. № 96 (свои жеребьи—три дому № 259, № 263 («к нам тотъ лѣсъ роздѣлить на три жеребьи».

³⁾ Ак. Юрид. № 232.

⁴⁾ Акты, до юрид. быта относящ... т. II, № 147, гр. VII; № 84, гр. II (Духівниця) «А что мнѣ... досталось по жеребьямъ на долю», т. 1, № 105, гр. III. (Дільча) «вмѣстѣ всѣми четьрьми жеребьями и владѣтъ вмѣстѣ»; порівн. Акты Юрид., № 71, гр. 37, 87 и 96, № 268.

⁵⁾ Так само, як при заставі декільком особам кожному заставоприймачеві право на предмет застави належить в ідеальній частці його, а не в повному обсязі (див. А. Ю. № 244).

Разом із тим, на підставі актів, котрі позалишилися до нашого часу, можна визнати, що кожному з співучасників належить право розпоряджатися належною йому в спільній власності часткою.

Перш за все потверджує цю засаду зміст вищевитованих грамот. Так, якщо покупці набували майно на спільну власність, визначаючи належні їм частки, то, без сумніву, кожен із них і міг розпоряджатися належною йому часткою, як сам знає ¹⁾.

До деякої міри освітлює поставлене питання оця грамота (купча): «се язъ Стефанъ Ивановъ сынъ Межниковъ.. продалъ есми Кирилова монастыря игумену... пашню свою, у Лачео озера, в Халпечѣ, по лютюю сторону... деревни свои жереби, три доли, опричь Кузмина четвертаго жеребья». Як видно з цієї грамоти, продавець мав право розпоряджатися, як сам схоче, тільки належною йому часткою (три частки), не торкаючись частки інших співучасників. Цей висновок потверджує й інша грамота: «се язъ Андрей Нечай Ивановъ сынъ Дураковъ, своимъ сыномъ съ Никитою, продали есмя владѣнья своего по лобжи земли Понкратовскую, по описи Никиты Григорьевича Яхонтова съ товарищы, а по кунчей, що братъ мой Борисъ купилъ ту деревню... обжу земли» ²⁾.

Зміст цієї грамоти показує, що співучасник розпоряджає половиною об'єкту ділянки землі, що він її набув спільно з братом по купчій. Не позбавлена ще-до цього значіння й ось така грамота (відступна): «се язъ Тимофей Ивановъ сынъ Дорофеева отступилъ есми Царева Великаго князя земли, а своего владѣнья, поженъ своихъ Мартемьяну Вешняку, а ти мои пожни съ Кириломъ съ братомъ пополовинамъ» ³⁾.

В даному випадкові співучасникові належить право розпорядження ідеальною часткою пожень, що перебувають у спільній власності з братом.

В противному разі немає рації містити в одступній вираз «по половинамъ».

В одній духовниці — особа (духовна) відказує монастиреві третину майна, що є предмет спільної власності з іншими особами: «и примеребы и вобчти треть» ⁴⁾.

Із змісту декотрих грамот видно, що відчужуючи співучасники своє спільне майно, приймали на себе зобов'язання платити повинності.... «и тот котель намъ починить вмѣстѣ четырма жеребьями и владѣть вмѣстѣ ⁵⁾» або: «А дань Царева и оброкъ и всякие потуги платити съ тѣхъ деревень мнѣ нечаю съ сыномъ своимъ съ Никитою» ⁶⁾.

Точне значіння однієї духовниці не залишає сумніву в тому, що кожен із співучасників має право розпорядження належною йому пайкою в спільній маєтності.

¹⁾ У першій грамоті: «Окмифъ 2 долями, Иванъ, Маркъ и Федоръ одною долею», окремо.

²⁾ Ак. юрид. № 86. ³⁾ Ibid. № 136. ⁴⁾ Ibidem № 409 грам. V.

⁵⁾ Акты, до юрид. быта относящяся, т. II, № 105, гр. II. ⁶⁾ Ак. юрид. № 86.

«А что снято хлѣба, в оба поля, русы и овса, и намъ с невѣсткою съ Анною Ивановою сымать хлѣбъ вмѣстѣ и государевы подати и монастырские доходы платити съ вобча» ¹⁾.

Інакше кажучи, співучасник платить повинності відповідно до належної йому (і ідеальної) пайки в маєтності; на цю лиш пайку йому належить право власности. Іноді продавці зобов'язуються очищати відчужуване майно від сторонніх, коли-б такі трапилися, намаганнів ²⁾. Як-же виглядає таке зобов'язання супроти всіх спілників? Здавалося-б, кожен із продавців відповідає в міру своєї частки в спільній власності. Навіть більше, кожен із співвласників бере участь у боргах, що тяжать на спільній маєтності, так само відповідно до ідеальної частки: «и долги изъ вобчого живота намъ платити по кабаламъ всѣ поподамъ-же» ³⁾, себ-то в міру участі в спільній власності і два власники платять борги по половині, бо вони мають право власности на маєтність в тій-же частині.

Так само рядний запис про розділ спадкової вотчини доводить зазначену засаду: «и приказаль намъ отецъ нашъ князь Іванъ и въ духовной своей написалъ и нам его жеребей земли (частку) велѣти оцѣнити... и мы тоє вотчинку оцѣнили и учинили — ей цѣну триста рублевъ; и яжь князь Олександръ да князь Семень за тоє вотчинку деньги дали въ три монастыри полтораста рублевъ, а мнѣ князю Івану да князю Давыду по князѣ Михайловѣ душѣ и по всему роду деньги дать в Кирилов монастырь полтараста-ж рублей...» ⁴⁾.

Очевидно кожен із співвласників бере участь у зобов'язанні в певній (четвертій) частині і тому кожен із них має право на четверту (ідеальну) частку майна, що спало їм після бездітного померлого родича. Та хоч за стародавнім руським звичаєвим правом співучасник права спільної власности зможе відчужити приналежну йому частку, проте решта співучасників має право переважної кунівлі відчужуваної частки. Як видно з змісту Новгородської купчої, один із покунців наперед зобов'язує не тільки товариша свого — другого покунця, а й дітей його не продавати тої частини спільно набутого майна, котра припадає на його частку, обминаючи першого покунника та його дітей ⁵⁾. Теж саме знаходимо і в духівниці 1518 р.: «А что має вотчина, деревня Стремячка, а то сыну моему Андрею, да внуку моему Михайлу по половинам, и земля и пожни; а будетъ моему сыну Андрею не до земли своего жеребьи или внуку моему Михайлу не до земли своего жеребьи, и Ондрею мимо своего братанича Михаила земли своєї ни продать, ни промѣнять..., а будетъ внуку моему Михайлу не до земли своего жеребья и внуку моему Михайлу мимо

¹⁾ Ак. юрид. № 424

²⁾ Див. взагалі купчі грамоти: порівн. Ак. юрид. № 83, 84 і др.

³⁾ Ак. юрид. № 424.

⁴⁾ Ак. юрид. № 259.

⁵⁾ Ак. юрид. № 75, гр. X.

свогого дяди Андрея землі своєї не продать,... ни одному мимо одного»¹⁾. Не важко бачити, що наведена духівниця містить у собі коректив стосунків, що повстають із спільної власності: співучасники дістають ідеальні частки (жереби) в заповіданій маєтності, причому кожен із них має право розпоряджатися — продавати, заставляти, винаймати, дарувати на монастир—своєю ідеальною часткою (жеребом), але переважне право на купівлю (*jus praemptionis*) має решта співучасників²⁾. У чому-ж полягає суть обоюсторонніх правових стосунків у власників спільної маєтності, себ-то стосунків їх до неї?

Більшіна купчих грамот містить у собі випадки відчуження майна, що належить декільком особам на праві власності.

Звичайно купчі починаються оголошенням сторін: «такий-от» або «такі-от» покупили у «таких-от»³⁾ або «такі-от» продали «такому»⁴⁾. Із подібних виразів, які вказують, що як на боці покупця, так і на боці продавця могло бути декілька осіб, слід вивести, що жаден із співучасників не міг самостійно здійснити права власності на спільну маєтність; таке здійснення повинно відбуватися за спільною згодою співучасників. В одній купчій передбачено такий випадок: житом, що його дав покупець, продавці зобов'язуються засіяти продану землю першого року, коли вона перейде у власність нового набувача; а останній зобов'язується дати продавцям право жити в проданому дворі протягом одного року⁵⁾. Мало того, покупець дає продавцям сіл право навіть викупу їх протягом певного терміну (14-х місяців), відколи складено умову. А продавці, якщо вони з цього права скористають, зобов'язуються не тільки повернути здобуті за майно гроші, а ще й заплатити покупцеві певну суму грошей за хліб, що його він витратив на засів земель⁶⁾.

Отже, міркуючи на підставі наведених пам'яток давнього звичаєвого права, принципово кожен акт фактичного розпорядження спільним майном можна вва-

¹⁾ «Се купи Василій Филимонович и Евсей Онаньинъ у Федору у Григорьевы дочери и уеи мужа у Федора у Федоровича, село земли на Ижмѣ... А будетъ Евсею не до земли и его дѣтямъ, ино имъ мимо Василья Филимонова и его дѣтей земли не продавати никому-жь; ни Евсеѣвымъ дѣтямъ мимо Васильевыхъ дѣтей земли не продавати никому-же ино взяти Евсею и его дѣтемъ свои куны у Василья у Филимонова и его дѣтей» (Ак. юр. № 75, гр. X). Порівн. Ак. юрид. № 260, гр. I: «А сведе бог смерть Василью Федорову, а не буде отроча или буде ще до земли, ино ему земли своєю мимо братапа своего Василья Степанова ни мѣнять, ни продавати, ни закладывати».

²⁾ Ак. юр. № 417.

³⁾ Ак. юрид. № 71. (Новгор. купча) гр. I: «се купи... у Жирятиничей, у Гошкау, и у Якова и у Бориса, и у Выгната» гр. V: «се купи Иванъ Чевакинъ у Сасиныхъ у Ермолиныхъ дитей... у Парфенья, у Ерефи, у Григорья, у Ларивана, гр. X; гр. XII, XXI, XXV, XXVIII, XXXI, XXXVI; № 74, 77, 83 і 86

⁴⁾ Ак. юрид. № 84: «се язъ Тимофей да язъ Иванъ, Ивановъ дѣти Ржевского, да язъ Романъ, да язъ Дмитрій Михайловы дѣти Ржевского продали есма...»; № 88, 89. Акты до юрид. б. относящ. т. II, гр. VI—VII; X, XII, XIV.

⁵⁾ Акты юрид. № 86.

⁶⁾ Ibid.

жати за правний тільки тоді, як його вчинили всі співучасники. З тих-таки пам'яток винадає зробити висновок, що майно, предмет спільної власності, можна було винаймає (віддавати на чинш)¹⁾, заставляти²⁾ й дарувати³⁾, але тільки за спільною згодою співучасників.

Далі, дійсність договору, викладеного в писаній формі купчої кріпости, за-свідчували, між иншим, власноручними підписами всі продавці, котрі брали участь у договорі.

Проте тільки на звороті однієї з купчих усі продавці підписалися власноручно⁴⁾; на решті-ж грамот, що виявляють спільну власність, тільки декотрі з продавців — «првложили руку».

Звідси можна вивести, що в підписові одного з продавців сполучалося законне представництво підписів та співучасників його⁵⁾.

Так само в більшині купчих після зазначок про осіб, котрі писали грамоти, та про те, коли ці грамоти складено, ідуть указівки на продавців присутніх тоді, як привішувано до грамот печатки. А в купчих, в яких передбачаються випадки спільної власності, — підчас привішування печаток є присутній один учасник спільної власності, що заступає інших⁶⁾. Звідси знову треба зробити висновок, що кожному із співучасників належало право заступати інших в угодах у справі спільної власності, себ-то розпоряджатися спільним майном згідно з волею решти.

Мало того, кожен співвласник, здійснюючи своє речове право, володів спільним майном (чи від імени всіх співучасників чи вкупі з ними), міг користуватися проти посяганнів та вступів сторонніх осіб обороною⁷⁾.

Зміст багатьох угод, визначених на сторінках юридичних актів, показує, що право спільної власності за розглядуваної доби могло виникати таким самим чином, як і право окремої власності⁸⁾. Зокрема, акти встановлення її такі: купча грамота в разі набуття від приватних осіб; ввозна (послушна) грамота

¹⁾ Ак. юрид. № 169—172 (чиншові) IV 218 (платіжна); оддача на льготу № 175.

²⁾ Акты юрид. № 233, 237—238, 243, гр. I, II; № 244 (позичкові).

³⁾ Ак. юрид. № 110, гр. II (дана); № 123 (вкладна).

⁴⁾ Ак. юрид. № 78.

⁵⁾ Ак. юрид. № 77 — продавцы: «Ондрей, Василий и Илья Малафьевы Качкаровы», в купчей грамотѣ Ондрей Малафьевъ руку приложилъ»; № 83: «... къ сей купчей из Заломъ в матери своей мѣсто марьи и в жены своей Дарьи и в дѣтей своих мѣсто руку приложилъ», № 86.

⁶⁾ Ак. юрид. № 71, гр. I: «са стоялъ у печати Гошкой отъ всего племени»; гр. II «а у печати стоялъ Климуша (продавецъ за себе і за другого спільника): гр. X, XII, XXI, XXV, XXVIII, № 74: із напису на ній (а запечатавъ сію грамоту изъ Олешко Микитинъ своею печатю) видко, що печатка належала одному з продавців.

⁷⁾ Ак. до юрид. быта относящіяся: № 112, гр. VII.—Запис договірний між державцями села Яришева про захист спільний землі, що є в їх спільному володінні, від намаганнів Брехова.

⁸⁾ Ак. юрид. № 71, гр. I—II; № 83, 86, 97.

при наданні ¹⁾, духовна грамота ²⁾ у випадкові спадкоємства по духівниці, роздільна (дільча) ³⁾.

Що-до способів закінчувати спільну власність за тієї доби, то за звичайний спосіб вийти з стану спільності був розділ. Зміст давніх пам'яток звичаєвого права здебільшого приневолює зробити висновок, що кожен співвласник мав право вимагати розділу, якщо не хотів перебувати в стосунках спільності що-до майна з іншими співвласниками ⁴⁾.

Розділ здебільшого переводили співучасники полюбовно, а на випадок спору—за участю громадської влади ⁵⁾, причому він міг стосуватися не до всього майна, що належить співвласникам: частина майна, згідно з змістом роздільної (дільчої) грамоти, могла бути в спільній власності й тільки друга частина підлягала розділові ⁶⁾.

Коли роздробляли спільну власність, співучасник розділу мав право на участь у кожному з ужитків — на свій «пожиток». — Спочатку ділили двори, дво-рища, будівлі (хати, хліви, повітки, комори, лазні й инш.), а потім дільниці землі.

Вираз, що здибається в актах «а сей намъ дѣль крѣнокъ и въ вѣкъ», «а сей имъ роздѣль по сей роздѣльной грамотѣ, тѣмъ имъ землямъ и ввѣки», або «а ся занисъ впредѣ в занисъ и договоръ в договоръ и дѣль в дѣль безповоротно», вказує ⁷⁾, що звичай переділу був дуже поширений ⁸⁾ і тому треба було окремо застерегати умову про переділ.

3. Епоха «Уложенія» царя Олексі Михайловича (1649 р.).

Ця пам'ятка стародавнього московського права регулює інститут спільної власності правилами, що містяться у XVII розділі.

Із змісту арт. 13 цього розділу виходить, що поряdkувати (продавати, взагалі відчужувати, не кажучи вже навіть за право заставляти) спільним майном можна було тільки за згодою всіх співучасників ⁹⁾.

¹⁾ Ак. юрид. № 161, гр. I і II.

²⁾ Ак. юрид. № 259, 410, 411, 416—418; 409 і ин. ³⁾ Акты юрид. № 260.

⁴⁾ Ак. юрид. № 71, гр. XXX: „и гдѣ ему ни досталося в отдѣлѣ отъ братьи своихъ“; № 153, 156—157 і 125. «А та моя вотчина съ братьею роздѣлена», № 259, 260, гр. I і II; № 262, 263—268; № 409, грам. II... «а то дѣтемъ моимъ раздѣлити по половинамъ»; гр. VI; Ак. до юрид. быта относящіяся № 29, гр. II; № 84, гр. II («... и раздѣлить межъ собою по жеребьямъ в правду».

⁵⁾ Ак. юрид. № 260, гр. I «... се раздѣлиша промеж себе по любви»; порівн. № 259; Ак. до юрид. быта относ. № 29, гр. II.

⁶⁾ Ак. юрид. № 264 «а болото у нас вобщее»; порівн. і № 260, гр. I.

⁷⁾ Ак. юрид. № 260, гр. I, II, № 268.

⁸⁾ Ак. до юрид. быта относящ. № 105, гр. II «или станем изнова того Иванову долю передѣлывати».

⁹⁾ «А будетъ послѣ которого вотчинника вотчина его дана будетъ дѣтемъ его, сыновьямъ двумъ или тремъ челоувѣкомъ в оцѣе: и имъ тою вотчиною владѣть всѣмъ, и ни одному безъ одного тое вотчины не продать ни заложить. А будетъ после отца их останутся многіе долги, а оплатится имъ от техъ долговъ, oprичъ тое вотчины, нечѣмъ, и для платежу того отцовского долгу похотятъ они ту вотчину продать или заложить: и имъ та вотчина продать или заложить всѣмъ-же в оцѣе».

«А будетъ» — каже зазначений артикул — «большой братъ ту вотчину кому продасть или заложитъ с меньшими братьями не поговоря..... і тое вотчины их жеребьи взявъ у того, кому на их вотчина будет продана или заложена, отдать имъ, а на большомъ их братѣ ведѣти за тѣ вотчины жеребьи по купчей, или по закладной тому, кому тѣ вотчинные жеребьи проданы, или заложены, доправитъ деньги сподна; а большого ихъ брата вотчинному жеребью быти в продажѣ по прежнему. А будетъ тотъ вотчинной жеребей похотятъ меньшіе братья выкупитъ; и имъ тотъ жеребей выкупити по государеву указу».

Не важко бачити, що «Уложеніє» зазначеною часткою артикулу визначає наслідки, що повстають, коли один із співвласників відчужує, без згоди інших, спільне майно. Оці наслідки втім полягають, що від покупця спільного майна відбирають тільки частини («жеребьи»), належні співвласникам та відчужені без їх згоди; але не відбирається та частина, що належить у спільному майні продавцеві — «большому брату»; що до цієї частини, то іншим співвласникам надано тільки право викупу її у покупця, який може виправити з продавця гроші, сплачені їм за відібрані частини.

Вираз «а большого ихъ брата вотчинному жеребью быти въ продажѣ по прежнему» зазначає, що кожен співучасник може відчужити самовільно, не потребуючи згоди інших співвласників, коли не спільне майно, то принаймні частку ідеальну («жеребей»), що йому з цього майна належить.

Такий висновок стверджує зміст другого артикулу «Уложенія» — 14-го. Тимчасом як попередній артикул (13) не дозволяє одному з співвласників (братів) відчужувати, без згоди інших, усе майно, остання постанова «Уложенія», тоб-то 14-та, нічого не згадує про потребу мати наявну згоду співучасників на те, щоб кожен мав право відчужувати свою ідеальну частку із спільного майна; ця постанова надає співучасникам у спільному майні на випадок відчужування такої частки будь-кого з них тільки право, в разі не побажають дозволити, щоб перевести виділ частки на користь сторонньої особи, залишити її за собою, сплативши грошми за оцінкою. Інакше кажучи, «Уложеніє» 1649 року визнає спільну власність у вигляді часткового володіння, причому за співучасниками залишає право на переважну купівлю відчужуваної од одного з співучасників частки в спільному майні.

Що-ж зокрема до взаємин поміж співвласниками, то треба визнати, що користування та порядкування майном вимагало згоди усіх співучасників; проте в прибутках та витратах за майно кожен співвласник бере участь відповідно своїй частці¹⁾.

На останку треба зазначити, що «Уложеніє» передбачає розподіл, як засіб до закриття спільної власності, і до того-ж за основну підвалину розподілу береться рівність часток²⁾.

¹⁾ Пор. Неволіна: «Исторія рос. гражд. Зак.», т. 4, стор. 442.

²⁾ Арт. 15 (гл. XVII) «Уложенія».

В. ВИСНОВОК.

Отже, резюмуючи вищенаведене, треба визнати, що спільна власність за староруським та українським звичаєвим правом має характер часткової організації. Кожний власник (складник, сябр) є виключний представник ідеальної частки цілого, села, «всего, что къ той деревни изстарь потягло». Якщо хтось із співучасників вивлащує свою (ідеальну) частку, то з погляду виключно староруського права кожному з решти співвласників належить право переважної купівлі. Разом із тим пам'ятки звичаєвого права примушують зробити висновок, що стародавнє право неприхильно ставилося до інституту спільної власності й дбало про те, щоб полегшити вихід із неї шляхом поділу.

Беручи на увагу суть спільної власності, яку вона має за стародавніми пам'ятками руського та українського звичаєвого права, не треба гадати, що описувана форма спільної власності — часткове володіння, являє собою виняток, що не має аналогії в історії розвитку цього інституту в інших народів. Стан, яким, у загальних рисах, характеризується право спільної власності України, не являє собою чогось своєрідного, самостійного, чогось такого, прикладів чому не траплялося-б по інших країнах.

Навіяки, історія права показує, що не тільки слов'янам, ба й римлянам, однаковісінько як і німцям, спільна власність у вигляді часткового володіння була відома з давніх давен. То правда, римляни форму спільної власності, за якою кожен власник має право на ідеальну частку речі, без права на всю тілесну річ, уважали за явище переходове, що має як-найшвидше обернутися в одноособову власність. Інакше кажучи, вони неприхильно ставилися до такої форми спільної власності, а через те й визнавали за нікчемну тую умову, що не припускала закінчувати спільну власність розділом¹⁾.

Одначе в германському (німецькому) середньовічному праві спільна власність у наведеній вгорі формі поширена була дуже. Через широке розповсюдження спільна власність зазнала в Германії (Німеччині) різних змін, що викликали їх ті чи інші потреби спільного життя та умови економічного обороту. Поряд з т. зван. спільною власністю в ідеальних частках германському праву відомі були й інші стосунки спільності, як от стосунки «спільної руки» — *Die gesammte Hand*, що характерна ознака їх — це належність спільної речі всім співучасникам разом так, що нікому з них не належить право на будь-яку певну частку в цій речі. Стосунки «спільної руки» опісля змінилися й породили новий тип власності так звану *Gesamteigentum* — сукупну власність²⁾.

¹⁾ Проф. фон-Зелер: «Учение о правѣ общей собственности по римскому праву», ст. 205—215; порів. Азаревичъ, Система римскаго права, т. I, стор. 380.

²⁾ *Dernburg, Pandekten, B. I, § 196. Frankon, Lehrbuch des deutschen Privatrechts, 1894, § 33. Görpert, Beiträge zur Lehre Vom Miteigentum, S. 10, 11, 13, 17, 27 i 30.*

Порів. А. Ефименко: «Исследование народной жизни». Вып. 1, стор. 235 та далі.

II. Дальший розвиток спільної власности за укр. звичаєм. Нові часи.

Як-же виглядає інститут спільної власности в сучасному українському звичаєвому праві? Ті дані ¹⁾, що їх ми маємо під руками в цій справі, приневолюють зробити висновок, що спільна власність за чинним (живим) українським звичаєвим правом, суттю своєю скидається на ту форму, яка притаманна цьому інституту в стародавню добу звичаєвого права. Щоб означити розуміння спільної власности, вживають висловів: «загальне майно», «гуртове», «спільне». Що-ж до способів, як повстає спільна власність, то вона може утворитися випадково, через знахідку. Якщо знахідників скількись, то, за звичаєм, знахідку ділять нарівно межі всіма знахідниками ²⁾, причому в випадках, коли предмет знахідки не припускає, через свої властивості, поділу на реальні частки, його продають і гроші, виручені від продажу, ділять межі учасниками знахідки нарівно. Звичайно продає знахідку не один хтось із знахідників, очевидно, через недовір'я, а кілька осіб. Трапляються випадки, коли один або кілька знахідників залишають знахідку собі, а решті учасників сплачують вартість часток. До способів установлювати спільну власність треба віднести й ті випадки, коли один спільник бере участь особистою працею, напр., вивозячи будівлю, набуваючи й вивозячи з лісу матеріял для будівлі; за ним визнають, згідно з звичаєм, право власности на частину будівлі відповідно до кількості витраченої праці. Найчастіший спосіб, як повстає спільна власність — це договір, особливо купівлі-продажу. Так, напр., сусіди-приятелі чи товариші по роботі купують «недовжню пилку», що дорого коштує й ціною своєю неприступна для однієї особи, коней для роботи, машину і т. и. Незалежно від цього, самостійним способом установлення загальної власности є й спадкування. Нарешті, дуже часто й поділ призводить до встановлення спільної власности: при поділі спільного майна часто, щоб зрівняти спільників у вигодах, утворюють спільну власність; так, напр., землю ділять, а будівлі йдуть у спільну власність, або землю від садком ділячи відводять одному, а самий садок (себ-то овочі з дерева) йдуть иншим спільникам; або — дерево стоїть на межі й посадив його спадкодавець (батько); в ньому є частка кожного з спадкоємців і ним повинні користуватися спадкоємці пропорційно до часток, хоч-би земля, на межі якої стоїть груша, з розділу відійшла до одного з спадкоємців.

За предмет спільної власности є не тільки земля як польова, так і садибна ³⁾, але й будівлі (особливо шони, клуні, хати, млини ⁴⁾), машини, січкарні

¹⁾ Такі дані є в вираках сучасних судів; їх подав нам член комісії Е. М. Сзєрський. Відповідні відомості взяли ми й з инших збірників українського звичаєвого права. Зокрема ми маємо на увазі звичаєве право селян Харківської губ., що його видав Харк. Губ. Статистич. Комітет

²⁾ «Обычное право крестьянъ Харьк. губ.», Старобільського пов. Зориковської вол.

³⁾ Ibid. вол. Марковської, Олександрівської, Печенезької.

⁴⁾ «Обычное право крестьянъ Харьк. губ.», Вовчанський пов. Хотомлянської вол.

й инш., в тому числі кінні молотарки¹⁾, віялки²⁾. За такі об'єкти спільної власности є криниці³⁾, рибальське знаряддя⁴⁾ й лови⁵⁾. Що-до юридичних відносин, які повстають із спільної власности, то кожен спільник користується спільним майном відповідно до своєї частки й тому один із них не має права усувати інших од користування тим майном. Прибутки від спільного майна ділять між співучасниками також відповідно до їх пайки. Так, зокрема, землю, що перебуває в спільному володінні, обробляють гуртом, а врожай з неї ділять пропорційно до пайки кожного: сіно, напр., пораяють гуртом, складають у копниці, а потім ділять або з згодою, або кидають жереба⁶⁾; всякий инший урожай ділять за кількістю й якістю кін. Город у таких випадках вони обробляють у певний строк — день, що сами його встановлять. Якщо, за згодою, обробляють члени сім'ї одного чи кількох співвласників, то членів родини вважають за робітників, при поділі прибутків вони одержують винагороду за працю як робітники і цей видаток уже після розподіляють межі иншими хазяями як видаток на експлуатацію. Так само, хто взяв ділянку під розкорчування, або гуртом працюють, якщо пайки однакові, і викорчувані корчі ділять нарівно, або поділяють ділянку пропорційно до пайки й потім обробляють і здобувають прибуток кожен окремо.

Спільність володіння не порушується тим, що спільники, користуючись спільним володінням, встановлюють між собою чергу. Так, набуваючи в спільну власність молотарку, селяни спільно наймають особу, що її доглядає, по чержою перемолочують свій хліб, а потім наймають її і одержуваний прибуток ділять між собою нарівно, або йдуть на заробітки, зароблені гроші ділять межі собою, причому, коли машина поламається, її лагодять за рахунок цієї платні⁷⁾. Взагалі-ж ті, хто набув спільну машину, працюють спільно й прибуток, що вона дає, розподіляють пропорційно до їхніх пайок; якщо-ж працюють для себе, то користуються машиною в мірі, яка відповідає пайці кожного.

Однаково по чержою користуватися можна млином, хатою, шопою. Видатки на підтримку спільного майна несуть спільники пропорційно до своєї пайки. Зокрема, що-до користування спільною конякою, то спільники користуються нею, за попередньою згодою, в той чи инший день для тої чи иншої мети, але неодмінно за умовою рівномірної вигоди для кожного спільника. Нарешті, коли надходить, напр., у спільну власність «подовжня» пилка, якщо нею один із власників не може користуватися особисто без допомоги другого, то всі спільники працюють спільно й прибутки ділять нарівно; якщо-ж він може

¹⁾ Ibid. Тимоновської, Печенезької, Графсько-Сельської вол.

²⁾ Ibid. Шиповатської, Білоколязьної, Графсько-Сельської волости.

³⁾ Ibid. Печенезької вол.

⁴⁾ Ibid. Хотомлянської, Печенезької вол.

⁵⁾ Ibid. Старобільський пов. Олександрівської вол.

⁶⁾ Ibid. Вовчанський пов. Печенезької вол.

⁷⁾ Ibid. Старобільський пов. Біловодської вол.

нею особисто користуватися, то, звичайно, працюють і користуються по черезно, але не кривдячи один одного. Без згоди всіх спільників не можна дати спільне майно в користування сторонній особі (неучасникові в спільній власності). Якщо-ж спільник, узавши річ (зялку), поспеє її, то він відповідає за з'ясування перед іншими спільниками. Хто умовивсь ловити рибу постійно (чи тільки на один раз), ділять полов «по-братерськи», але власникові неводу виділяють частину за користування неводами й на амортизацію їх. По інших місцевостях неводів і мереж роблять стільки, скільки треба для діла, причому всі вони (спільники) доглядають рибу спільно й полов поділяють нарівно. Крилицями користуються в міру потреби, а споруджають, підтримують у порядку й ремонтують коштом спільників¹⁾. Однак, крилиці можуть бути за об'єкт спільної власності «кутка» (околотка, вулиці) села; у такому випадкові їх ремонтують і вилівають «гуртом» мешканці кутка; хто ухиляється від цього обов'язку, таких позбавляють права на користування (крилицею). Такі крилиці, стави відрізняються від крилиць, ставів громадських, себ-то таких, що належать громаді, як юридичній особі: ними розпоряджає громада. Далі, без згоди всіх спільників не можна віддавати спільне майно в оренду. Що-до розпорядження спільним майном, то відчужувати спільне майно один із спільників без згоди на це інших — не має права. Відчужування повинно базуватися на спільній згоді всіх спільників. Як хто з спільників знайшов річ, продають її спільно. Хто вкупі купує коней («ліверанти»), продають їх спільно.

Разом із тим особливою ознакою спільної власності, за чинним звичаєвим українським правом, є надання спільникові права відчужити пайку, що йому належить у спільному майні, проте решті спільників належить право переважної купівлі (*jus praemptionis*) пайки, якщо вони за цю пайку дають ту саму ціну, що й сторонній покупець; у таких випадках ціну часто зменшують для спільників.

Взагалі-ж право користуватися, управляти й розпоряджатися спільним майном, з погляду чинних звичаїв на Україні, обставлено важкими умовами, а тому спільники виявляють бажання закінчити спільну власність. За такий звичайний спосіб закінчувати спільну власність є поділ. Здебільшого діляться натурою, але іноді припускають, щоб один спільник сплачував решті, напр. за будівлі, інвентар, причому в першому випадкові вживають принципу рівного поділу, а частки між спільниками розподіляють добровільно, за згодою, а іноді кидають жеребок²⁾. Інакше кажучи, об'єкт поділу ділять на стільки куп (груп), скільки спільників, але стараються зрівняти ці купи; кожен куп позначають певним номером, потім кидають жеребок, і витягнутий номер жеребка вказує на номер купи, що припала тому, хто жеребка витяг³⁾.

¹⁾ «Обычное право крестьян Харьк. губ.» Старобільського пов. Марковської, Тимоновської волости; Вовчанського повіту Шинюватської вол., 2-ої Миколаївської вол.

²⁾ Звичасве право селян Старобільського пов. Зориковської, Марковської, Олександрівської, Біловодської, Новоасрахської вол., Вовчанського пов. Білоколодязьної й инш.

³⁾ Звичасве право Печенезької волости.

У другому-ж випадкові (звичайно, коли майно неподільне) діють инакше: майно цінують, потім кидають жеребок — кому з власників воно має припасти в виключне володіння; кому майно припало по жеребку, повинен заплатити решті спілників вартість належних їм найок. Якщо в поділі беруть участь старі люди, то поділ роблять покоління, а коли беруть участь молоді, то поголовно. На підставі всіх даних треба зробити висновок, що поділ трапляється дуже часто (як кажуть селяни, «всі» або «мало не всі переділилися»), умови про неприпустимість поділу вважають за недійсні, а це теж приневолює зробити висновок, що інститут загальної власності в сучасному народньому побуті перебуває в переходовому стані, суперечить-бо природньому намагання кожного жити окремих господарством. Що-до самої форми поділу, то передусім удаються «до людей», до «сільради», а як з їхнього вирішення невдоволені, то до суду; молодих-же виділяють звичайно судовим порядком. Суд иноді дозволяє кидати жеребок, щоб спілники здобули ту чи иншу пайку. Через саму форму поділу повстають різні наслідки: селяни, що добровільно поділилися, не заявляють про це владі й живуть миролюбно; коли-ж суд поділить, сторони живуть непримиренно ворогуючи¹⁾.

Коли вдатися до сучасного (живого) російського звичаєвого права, то, на підставі різних збірників і судових вироків, треба визнати, що сучасне російське звичаєве право, себ-то право РРФСР, знає інститут спільної власності (й уживає його) саме в тому вигляді, в якому він відомий сучасному українському звичаєвому праву і в якому його виробив звичай попереднього часу.

Так, кожному з власників належить пайка (ідеальна) в майні-об'єкті спільної власності. Він має право розпорядитися цією пайкою, якщо решта спілників не захтять залишити собі за оцінкою; право користування спільним майном йому належить відповідно до величини його пайки.

Так само витрачаються на спільне майно спілники відповідно до пайки. Навіть шкоду в майні, що сталася не з вини того чи иншого з спілників, а випадково, поділяють поміж спілниками в тій самій відповідності. Нарешті, розпорядження й управління спільним майном вимагають спільної згоди од співучасників. Так, спілник не може розпочати будівлі, а також і винайняти спільне майно без згоди решти спілників. Тим більш така згода потрібна тоді, коли продають спільне майно. Що-ж до способів повставати й закінчуватися, то, як це видно з джерел, спільна власність повстає за силою договору (різноманітних юридичних угод) або спадкування, а закінчується поділом. Якщо дослідити дані, що містяться в пам'ятках звичаєвого права, то не можна не помітити, що сучасне звичаєве право РРФСР надзвичайно уважно ставиться до поділів, надаючи їм великої ваги, їх-бо дуже часто вживають²⁾.

¹⁾ Звичаєве право селян Старобільського пов. Тимоновської вол., Вовчанського пов. Хотомлянської волости.

²⁾ Див. досліді: Зарудний: «Законъ и жизнь», стор. 110 та 119. Пахманъ «Обычное гражданское право въ Россіи», т. I, стор. 33—37; т. II, стор. 291—292. А. Ефименко: «Исследование народной жизни». Вып. I «Обычное гражданское право».

Нарешті, не можна не зазначити, що інститут спільної власності в тому вигляді, як він існує в звичаєвому праві України, а також і в звичаєвому праві РРФСР¹⁾, визнає й кодекси цивільних радянських республік. Ту саму ідеальну участь пайкою, те саме право переважної купівлі, що належить спільникам, те саме право володіти, користуватися, розпоряджатися спільним майном за згодою всіх спільників — визнає законодавство республік²⁾.

Проф. М. Товстоліс.

ЛІТЕРАТУРА ПИТАННЯ.

- Анненковъ. Система русск. гражд. права т. II, стор. 89—120.
- Варадиновъ. Изслѣдованіе объ имущественныхъ или вещественныхъ правахъ по законамъ русскимъ.
- Васьковскій. Учебникъ гражд. права, т. II, стор. 95—102.
- Владиславлевъ. О судебныхъ раздѣлахъ. Юрид. Записки, изд. Рѣдкинымъ, 1860 р., т. IV, стор. 175—179.
- Владимірскій-Будановъ. Обзоръ исторіи рус. права, стор. 439—487, вид. 1888 р.
- Його-ж. Христоматія по исторіи рус. права, вып. I-II.
- Думашевскій. Совершеніе раздѣльныхъ записей. Жур. Мин. Юст. 1868, т. XXXVI, стор. 511—534.
- Порівн. також його статтю в Судебномъ Вѣстникѣ за 1872 р. № 132 і за 1873 р. № 265.
- Фонъ-Зелеръ. Ученіе о правѣ общей собственности по римск. праву, 1895 р.
- Змирловъ. О недостаткахъ нашихъ гражд. законовъ. Журн. гр. и угол. пр. 1883 р., кн. 5, стор. 130—136.
- Куницынъ. Право собственности по опредѣленію въ сводѣ законовъ. Журн. М. Ю. 1866 р., кн. 3, стор. 425 і д.
- Кавелинъ. Права и обязанности по имуществамъ, стор. 73 й д.
- Любавскій. Общее право собственности на домъ казны и частнаго лица. Юрид. Вѣсти. 1871 р., № 2, стор. 119 і д.
- Мейеръ. Русское гражд. право. Курс. вид. 5, стор. 280—285.
- Пахманъ. Обычное гражданское право Россіи.
- Побѣдоносцевъ. Курсъ гражд. права, т. I, вид. 4, стор. 525—530.
- Рейцъ. Опытъ исторіи рос. гражд. законовъ.
- Полежаевъ. Право собственности по русскимъ законамъ. Журн. М. Ю. 1861 р., кн. 3.
- Сергѣевичъ. Лекціи по исторіи русск. законодательства.
- Шершеневичъ. Учебникъ рус. гражд. права, стор. 211 і д.
- Шимановскій. Юридическія и практическія замѣтки по гражд. праву и судопроизводству. Вып. I.
- Энгельманъ. О приобрѣтеніи права собственности на землю по рус. праву. Замѣчанія о недостаткахъ гражд. законовъ, вид. Редакціоноі Комісії.
- Обычное право крестьянъ Харьковской губ., за ред. Иванова.
- Dernburg. Pandekten B. I § 195—198. G ö p p e r t. Beiträge zur Lehre vom Miteigenthum nach dem Preussischen Allgemeinen Landrecht.
- Franken. Lehrbuch des Deutschen Privatrechts. 1894, § 33.
- Laurent. Cours élémentaire de droit civil, т. I та II.
- Гражданскій Кодекс УССР, арт. 61—65.
- Гойхбарг. Хозяйственное право, т. I.
- Малицкий, Гражданскій Кодекс Советскихъ Республик, ст. 61—65 (Комментарий).

¹⁾ Порівн. Зарудный, «Законъ и жизнь». Итоги изслѣдованія крестьянъ», стор. 118 та 146.

²⁾ Цивільний Кодекс, арт. 61—65.